

Basis op orde

Brede welvaart

kennen en kunnen

Juni 2024

Frank van Oort

Jeroen van Haaren

UPT

Erasmus

ERASMUS CENTRE FOR
URBAN, PORT AND TRANSPORT ECONOMICS

1. Inleiding

Om brede welvaart kan niemand meer heen. En dat is niet zonder reden: toenemende ongelijkheid in de samenleving met steeds meer groepen die afgehaakt zijn of zich afgehaakt voelen (De Voogd & Cuperus, 2021), en de eindigheid van de grondstoffen in samenhang met de klimaatrisico's op onze planeet, maken dat het welzijn van mensen onder druk staat (Terzi, 2022). "Als iedereen leeft zoals Nederland, zijn er vier aardbollen nodig", kopt de media kortgeleden op World Overshoot Day (1 april 2024). Meer welvaart en economische groei met een hoog verdienvermogen was decennialang het adagium, maar de grenzen van de sociale en duurzame dimensies van de samenleving komen in beeld. In dit essay gaan we in op de afweging en koppeling van ontwikkelingen in verschillende maatschappelijke dimensies, met naast de identificatie van economische waarde ook milieuwaarde en inclusiewaarde. Van deze bekende *people, planet, profit* dimensies zijn onderlinge relaties internationaal uitgebreid theoretisch onderbouwd, maar ze worden in brede welvaart onderzoeken daarentegen nauwelijks gebruikt. Om brede welvaart discussies verder te brengen is dat wel nodig. We gaan achtereenvolgens in op brede welvaart als concept (deze inleiding), op de relatie van brede welvaartsdimensies met de Monitor Leefomgeving van de provincie Zuid-Holland (paragraaf 2), op de dimensies *people, planet, profit* en de theoretische relaties daartussen (paragraaf 3), en op de mening van een aantal geïnterviewde experts, die vooral ook ingaan op de bestuurskundige kant van brede welvaart (paragraaf 4). We formuleren door het gehele essay concrete aanbevelingen voor de Monitor Leefomgeving van de provincie, deze zijn doorlopend genummerd. Met meer algemene conclusie over het interdisciplinaire meten en handelingsperspectief van brede welvaart in Zuid-Holland sluiten we af (paragraaf 5).

Als de grenzen van sociale en duurzame dimensies in beeld komen, is een afweging met economie belangrijk. Terwijl de traditionele economische wetenschap dit vanouds opvat als externe effecten van de groei die optimaal moeten worden geprijsd en waar relevant worden gecompenseerd, staan duurzame en inclusieve effecten momenteel in het centrum van de belangstelling (Terzi, 2022). De uitdagingen van transitie roepen de wetenschap en het beleid op tot het werken aan duurzame welvaart (SEB, 2023): economie gaat tenslotte over de kwaliteit van leven in het hier en nu, en de mate waarin deze al dan niet ten koste gaat van die van latere generaties en die van mensen elders in de wereld. De definities van duurzaamheid, inclusie en economie versmelten hierin, waarin de economische invalshoek vooral gaat over hoe de welvaart en het welzijn zo groot mogelijk te maken voor een groeiende wereldbevolking (omvang van de koek), en over de afruilen tussen *people, planet* en *profit* doelstellingen binnen de samenleving (verdeling van de koek). Maar als de kwaliteit van de koek ook altijd goed moet zijn en de staat van het milieu en inclusie die kwaliteit mede bepalen, dan is afruilen met en compenseren van duurzaamheid en inclusie niet automatisch het volledige raamwerk om naar welvaart te kijken. Naast een sociale ondergrens en duurzame bovengrens (donut-economy, Raworth 2018), maken inclusie en milieu zelf ook deel uit van welvaart. Een democratisch gekozen parlement dat kiest voor economie boven inclusie en duurzaamheid mag dan wel mandaat hebben, er is geen ruimte voor oneindig afruilen en ook daar moeten beleidsmakers en politici zich bewust van zijn (Rotmans, 2023; Bolhuis 2023). Een vereiste bij kiezen is wel dat volledige informatie beschikbaar is over mee- en tegenkoppelingen. Daaraan voldoen is moeilijk, en dit essay wil daarom bijdragen aan een grotere transparantie over brede welvaart "kennen en kunnen".

Brede welvaart vanuit een interactieperspectief van dimensies is niet nieuw. Nobel-laureaat Jan Tinbergen (in Peelen, 1988, p.44) sprak over "rechtvaardige economische politiek en beleid gericht op het welzijn van de mensheid, daar is het in de economie om begonnen". Het nut van de economische wetenschap is bijdragen aan beter beleid en politiek. Beter beleid kan gericht zijn op het vergroten van de koek en het verdelen van de koek, liefst al in een vroeg stadium geïntegreerd met elkaar. Tussen het Mandeville gebouw en de Spar supermarkt op de campus van de Erasmus Universiteit staat niet voor niets Tinbergen's uitspraak "van de verdeling komt de winst" gebeiteld. In lijn met deze uitspraak constateert CPB-directeur Pieter Hasekamp (2023) dat er weliswaar steeds meer rekening wordt gehouden met verdelingseffecten van investeringen in de samenleving, maar vooral achteraf waarbij elk probleem met een forse zak publieke middelen lijkt te worden afgekocht (de Groot, 2023). Een uitvergroete externaliteiten aanpak dus in plaats van een geïntegreerde aanpak, waarbij het ook steeds

moeilijker wordt om de “echte waarde en prijs” van consumptiegoederen en productie in te schatten (SEB, 2023) – een waarde die rekening houdt met duurzaamheid (hier en nu, elders en later) inclusie (nut voor iedereen).

Ondertussen polariseert de samenleving, en wordt het gesprek over afruilen en synergie tussen economie, duurzaamheid en inclusie slechts abstract gevoerd, en worden de dimensies wel gemeten in diverse monitoren maar wordt er nog geen orde aangebracht. Keuzes worden terecht overgelaten aan de politiek, maar die moet wel optimaal geïnformeerd zijn. De missiefase van het brede welvaart mantra is inmiddels wel verzadigd, het komt er nu op aan brede welvaart echt te kennen en er mee te kunnen werken in beleid (kennen en kunnen). Brede welvaart vormt de basis van de samenleving, maar het moet verder worden gebracht op een aantal cruciale punten, steeds in een kennen (identificeren) en kunnen (beleidsmatig beïnvloeden) tandem. Kennen we de afruilen en synergie tussen de economische, milieu en inclusie onderdelen van de regionale samenleving, de waarde en waardering van producten, diensten en voorzieningen (*true price*), en de impact van investeringen en beleid op heterogene groepen van de bevolking? En kunnen we synergie lokaal beïnvloeden door beleid; (over)waarde beleidsmatig beter en rechtvaardiger verdelen, en beleid ontwerpen dat *upfront* ruimte geeft aan deze diverse brede welvaart impacts? Op deze vragen komen we in de conclusies terug.

De Monitor Leefomgeving kan worden uitgebouwd naar of toegepast op een focus op brede welvaart, met een onderzoeksagenda. Dit essay gaat over het inventariseren van thema's, dwarsverbanden, en mogelijke vormen van waardering die diepte brengen in de onderdelen van de monitor. Meer volledig gaat het over het brede welvaart denken in de provincie.

2. Het uitgangspunt: de Monitor Leefomgeving van de Provincie Zuid-Holland

Met Wijnand van Smaalen en Christiaan Oud, beiden van de provincie Zuid-Holland, is een verkennend gesprek gehouden over de monitor. De monitor sluit aan bij monitorinitiatieven van het CBS, PBL en de Rabobank, en heeft de volgende dimensies (stand en ontwikkeling, op de onderstreepte indicatoren bestaan en ontwikkelen zich structureel de grootste knelpunten):

1. Vervullen maatschappelijke behoeften.
 - 1.1 Welzijn (woningvoorraad, inclusieve energietransitie, leefbaarheid)
 - 1.2 Wonen (ontwikkeling voorraad, voorzieningen, tevredenheid)
 - 1.3 Ruimtelijk-economische structuur (netcapaciteit, bereikbaarheid, bedrijventerrein voorraad)
 - 1.4 Economische vitaliteit (innovatie, ondernemersvertrouwen, werkloosheid)
 - 1.5 Natuurlijke hulpbronnen (grondstoffen, mobiliteit, landbouw, energie)
2. Beschermen fysieke leefomgeving.
 - 2.1 Landschap (cultuurhistorie, fysiek, waardering)
 - 2.2 Natuur (stikstof, soortenontwikkeling, kwaliteit, N2000-kwaliteit, N2000-soorten)
 - 2.3 Natuurlijke systemen (oppervlaktewater, licht, grondwater, ondergrond)
 - 2.4 Klimaat (wateroverlast, broeikasgassen, hitte, Co2, energiegebruik)
 - 2.5 Veiligheid (water, verkeer, omgeving)
 - 2.6 Milieu en gezondheid (lucht, levensverwachting, geur, geluid, beweging)

Enkele onderdelen van de monitor zijn nog niet gevuld (fysiek landschap, bodem en ondergrond, omgevingsveiligheid, geur, ontwikkeling bereikbaarheid). Zoet water beschikbaarheid is een potentieel knelpunt dat de monitor nog niet oppakt. De onderstreepte knelpunten zijn structureel van aard; er is echter ook een oranje categorie "wisselende knelpunten" en daar vallen veel indicatoren onder. Onduidelijk is dan voor welke groepen mensen of ondernemers het een knelpunt is, en of dat structureel (selectief) of door de tijd verandert. Bij "werkloosheid" bijvoorbeeld staat bij doorzoeken "Ondanks het 'gewenste' werkloosheidspercentage is er sprake van krapte op de arbeidsmarkt. Daarom kleurt deze marker oranje" en "Omdat voldoende human capital randvoorwaardelijk is voor een duurzame economie is de ontwikkelingsmarker oranje". Deze samenvattende presentatie in een kleur verhult de problematiek die bepaalde groepen werknemers op de Zuid-Hollandse arbeidsmarkt ervaart, zoals precair werk, bestaanszekerheid, niet participeren (dan is men ook niet werkloos), de vaardigheden die nodig zijn in de toekomst, verdiensteliking en automatisering (Manshanden & Van Oort, 2022) – alle toch onderdelen van brede welvaart (wat mensen waarderen). Een verdieping van de indicatoren waar mogelijk, naar specifieke sectoren, beroepen en bevolkingsgroepen, draagt potentieel bij aan een beter "kennen" van de brede welvaartsproblematiek.

Naast meer precisie die aansluit bij doelgroepen, is ook spreiding van de indicatoren van belang naast de gemiddelde score en de ontwikkelingsrichting. Als alle deelgebieden (gemeenten in de provincie) en deelgroepen (sectoren, beroepen, huishouden types) zich volgens het gemiddelde bewegen zou dat mooi zijn. Maar er is altijd sprake van spreiding, met de helft boven en de helft onder het gemiddelde – soms zelf zwaar onder of boven het gemiddelde. Bij werkloosheid zijn patronen in die uitersten belangrijk, maar ook bij

levensverwachting, gezondheid, en veiligheid. Voor wie is iets een knelpunt in het leven? Meer heterogeniteit naar groepen in de data gaat vaak gelijk op met minder detail op andere dimensies (zoals ruimtelijk detail), maar dit is een cruciaal punt voor het kennen van de Zuid-Hollandse samenleving.

Er kunnen ook betekenisvolle indicatoren worden toegevoegd aan de monitor. Geluksbeleving is opgenomen in de monitor van het CBS en die van de Rabobank, en kan worden uitgesplitst naar relevante ruimtelijke eenheden en bevolkingsgroepen (Burger et al., 2017; Layard, 2005). Geluk is de ultieme indicator van welbevinding van de bevolking, hoewel een deel daarvan subjectief (in het moment) en een deel objectief (over het leven bezien) wordt bepaald. Tegelijkertijd is geluk individueel bepaald (met een deel genetisch), en in context met de leefomgeving en huishoudensomgeving. Voor persoonsgericht of gebiedsgericht beleid (en de interactie daartussen) is de uitsplitsing in mate van objectiviteit en individualiteit belangrijk. Zie ook de uitwerking van het interview met professor Martijn Burger later in het essay. Andere belangrijke, verdiepende indicatoren zijn: segregatie, cohesie, de mate van precair werk en leven, vaardigheden van werknemers en beroepen, productie in sectoren, verdienstelijking, diversificatiekansen van de economie. Lokale economische structuurverandering is een belangrijke drijver van het type werk dat in de toekomst wordt gevraagd (en aangeboden).

Uitbreiding van het aantal indicatoren is dus een aanbeveling, maar zeker ook de samenhang tussen verschillende onderdelen. Leidt een beter woonmilieu tot gelukkiger werknemers, of dragen gelukkige(r) werknemers bij aan een beter woonmilieu? De identificatie van dergelijke verbanden vergt veel meer dan de monitor – het vereist onderzoek. Tenslotte leert de monitor dat er uitgegaan wordt van rand-voorwaardelijkheden, bijvoorbeeld van menselijk kapitaal voor duurzaamheid in de quote hierboven. Een goed overzicht van wat meer voorwaardelijk wordt gevonden en wat meer een uitkomst is van brede welvaart, is belangrijk. Dat bepalen is nog niet zo eenvoudig (zie het literatuuroverzicht in de volgende sectie), maar als het wordt genoemd moet het ook worden uitgelegd (en onderbouwd, kennen dus).

Waar welk type beleid invloed op heeft of kan hebben, is een volgende stap in de verdieping van de monitor. Beleid komt in beeld als bepaalde problemen worden onderkend die de markt zelf niet oplost, zoals ongelijkheid, segregatie, vervuiling, on-duurzaamheid. Maar er bestaat ook transitiefalen (Bolhuis, 2023). De vraag of een verbetering op één of een samenstel van indicatoren bijdraagt aan de oplossing van het probleem (reflexiviteit) dient constant gesteld te worden (Martin de Jong, 2023 in de masterclass Brede Welvaart). Daar zitten veel stappen van identificatie en causaliteit tussen, die wel moeten worden beredeneerd (en liefst ook aangetoond). Cruciaal hiervoor is het karakter van de monitor: het is een thermometer die aangeeft waar en voor wie pijn zit. Om bij te dragen aan een oplossing van de problemen is een koppeling met effectief beleid nodig op goed identificeerbare onderdelen van de monitor. Beleidsinvesteringen kunnen dan ook zelf gemonitord en geëvalueerd worden, maar dat vergt een grotere identificatie-opgave.

Bij het eventueel uitbreiden van de monitor en analyseren van de impact op heterogene groepen en van beleid, moet ook worden nagedacht wat het ijkpunt van de monitor is: is dat het Nederlandse gemiddelde (zie CBS en De Groot, 2023), een Europees gemiddelde, Zuid-Holland zelf door de tijd, of een referentieregio die vergelijkbaar is met Zuid-Holland maar bepaalde investeringen of beleid niet of anders in- en uitvoert? Nationaal en jezelf lijken vooralsnog de beste referenties in de discussies.

Aanbevelingen na bestudering van de huidige monitor zijn:

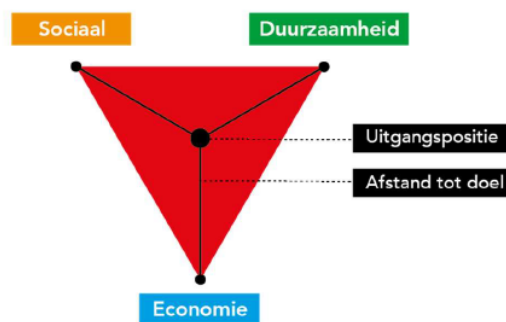
1. Onderzoek de verdieping van indicatoren naar heterogeniteit van bevolkingsgroepen, en voer dit ook door als het mogelijk is.
2. Onderzoek verdieping naar typen gebieden in de provincie, zoals gemeenten en wijken. Maak indien mogelijk gebiedspecifieke inzichten.
3. Beschouw ook de spreiding van indicatoren naast het gemiddelde en de algemene ontwikkeling.
4. Voeg betekenisvolle nieuwe indicatoren toe, zoals geluk, beroepen (automatisering), vaardigheden, sectoren (verdienstelijking), afhankelijkheid van waardeketens, segregatie, en structuurveranderingen. Ze sturen sterk de beleving en bestaanszekerheid van werknemers.
5. Maak onderscheid in objectieve/subjectieve indicatoren enerzijds, en naar individueel/context afhankelijkheid anderzijds. Deze vier kwadranten vergen elk een ander type beleid.
6. Identificeer causale relaties tussen onderdelen van de monitor, en geef duidelijk aan welke onderdelen dan rand-voorwaardelijk zijn, en welke het gevolg van brede welvaart (beleid). Denk daarvoor na over hoe de monitor kan bijdragen aan probleemoplossing.
7. Bepaal waar welk type beleid (waar) aanhaakt in de monitor, en hoe beleid vervolgens kan worden geëvalueerd.
8. Vergelijk Zuid-Holland met zichzelf door de tijd en nationaal vergelijkend, afhankelijke van gestelde doelen bij duidelijke problemen.
9. Deze aanbevelingen zijn belangrijk in interactie met elkaar.

3. Een literatuurdiscussie

De rapporten over brede welvaart volgen elkaar in rap tempo op. Omdat het begrip door iedereen omarmd wordt, wil ook iedereen er een positiebepaling in maken. Met professor Henri de Groot (Vrije Universiteit Amsterdam) en dr. Walter Manshanden (Neo Observatory) is in enkele sessies de recente literatuur doorgenomen om te bepalen waar de afruilen en synergie mogelijkheden zitten. De Groot (2023) stelt een driehoek voor van de dimensies economie, sociaal (ongelijkheid) en duurzaamheid (zie figuur 1). De uitgangspositie is de regio zelf (in dit geval de Metropoolregio Amsterdam MRA), die door de tijd wordt gevolgd, en wordt vergeleken met het Nederlandse gemiddelde op dimensies vergelijkbaar met de CBS-monitor (Horlings & Smits, 2019). De Groot ziet afruilen en koppelingen in deze brede welvaart driehoek. Hij projecteert afstanden tot doelen (de drie punten), en gewichten per domein.

Figuur 1: Brede welvaart; afruilen in het hier en nu (De Groot, 2023).

Figuur 1. Brede welvaart: afruilen in het hier en nu

Bron: Vrije Universiteit Amsterdam

3.1. Waardecreatie en governance voor waardeverdeling (de driehoek vergroten)

Het potentieel vergroten van de driehoek identificeert De Groot als mee-koppelen: de taart (driehoek) wordt groter, en alle drie domeinen zijn dan beter af. Het daadwerkelijk vergroten van één of meerdere dimensies is een politieke keuze; de economische wetenschap richt zich traditioneel op effectieve en efficiënte inzet van schaarse materiele middelen binnen de randvoorwaarden van sociale- en milieuwaarden (Stern et al., 2022). Hierbij zijn niet alleen schaalvoordelen belangrijk (gericht op efficiency), maar ook scope-voordelen (gericht op effectiviteit, en wat een regio aankan in sociale en ecologische termen). Twee mechanismen kunnen daarom bijdragen aan een grotere taart: agglomeratievoordelen en agglomeratie governance.

Agglomeratievoordelen ontstaan bij een groter wordende stedelijke economie. Een grotere dichtheid van mensen en economische activiteiten leidt tot een meer dan evenredig groter wordend voordeel voor bedrijven en consumenten. Voor bedrijven uit zich dat in een grotere productiviteit van werknemers, voor consumenten in hogere lonen en meer consumentenvoorzieningen. De voordelen spreiden zich ook uit naar een brede welvaarts-set van indicatoren zoals (meer) innovatie, (lagere) per capita emissies van CO₂, en (lagere) per capita

energieconsumptie (Ahlfeldt et al., 2019, Donovan et al., 2022). Echter, als steden te groot worden dan wordt de incrementele toename in dat voordeel steeds kleiner, en kunnen per capita emissie geaggregeerd op enig moment door de ecologische bovengrens schieten. Agglomeratienadelen krijgen dan de overhand, zowel monetair (hogere grond- en huizenprijzen) als niet-monetair (criminaliteit, congestie). De hogere productiviteit van werknemers in grotere steden is sterk verbonden met economische groei (McCann & Van Oort, 2019). De elasticiteit tussen stedelijke omvang en de productiviteitspremie (steden dubbel in omvang hebben 5% meer productieve werknemers) is verschillend door specialisaties in specifieke regio's. In Zuid-Holland wordt al langere tijd gedacht aan een inhaalslag in haar Groeiagenda, met investeringen in stedelijke voorzieningen en woningbouw, topsectoren en menselijk kapitaal die de productiviteit extra kunnen doen stijgen (Manshanden & Van Oort, 2022). Het polycentrische karakter van de Zuid-Hollandse economie, met fragmentatie in dichtheid maar ook in beschikbare kennis, houdt grote agglomeratiewinsten nog tegen (Ouweland et al., 2022). Investerings in infrastructuur, woningbouw en kennis (R&D, MKB) zijn daardoor noodzakelijk, zodat het economische systeem goed verbonden functioneert. Investerings die de economische koek van Zuid-Holland disproportioneel groter kunnen maken. Om de regio ook in sociale en ecologische zin beter te maken is evenwel meer aandacht nodig voor de mee- en tegenkoppelingen.

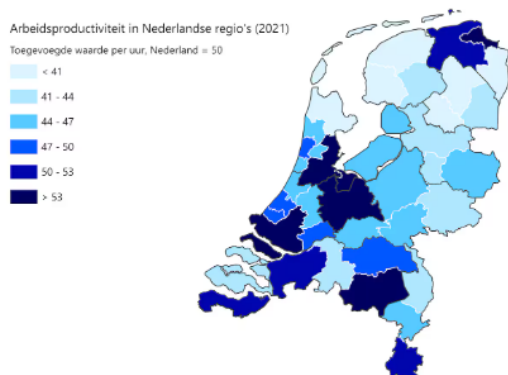
Bij het uitzoeken wat de voordelen voor bedrijven zo sterk drijft, blijkt dat minder zoekkosten voor personeel leidt tot betere *matching* op de arbeidsmarkt, dat bedrijven in steden veel grootschalige voorzieningen als infrastructuur, een woningmarkt en een toeleveringsnetwerk delen (*sharing*), en dat bedrijven veel meer leren van elkaar en van kennisinstellingen (*learning*). De kenniscomponent in *learning* en *matching* krijgt door de tijd de overhand als belangrijkste bron van banen- en productiviteitsgroei (Steijn et al., 2022). Gedeeltelijk zitten die voordelen in de werknemers: de meest intelligente en productieve werkers sorteren zich uit bij stedelijke werkgevers, en eenmaal in de stad leren ze ook veel sneller (De la Roca & Puga, 2017). Eenzelfde uitsortering geldt voor ondernemers. Daarnaast zijn er plaatsgebonden effecten die uitmaken, zoals de plaatselijke *matching*, *sharing* en *learning* voordelen, maar ook de *first-nature* voordelen (de Rotterdamse haven bijvoorbeeld, die kan niet in de Achterhoek liggen) en de voordelen van consumentenvoorzieningen (Glaeser et al., 2001). De laatste jaren laten de steden op de as Rotterdam-Delft-Den Haag-Leiden een steeds groter agglomeratievoordeel in productie en consumptie zien (Manshanden & Van Oort, 2022). Hoewel die voordelen nog niet zo groot zijn als het vliegwielt in Amsterdam (Manshanden et al., 2023), dragen ze wel bij aan een groter wordende en meer waarde toevoegende economie. Zuid-Holland specialiseert zich in diverse sterke topsectoren, en werkt aan defragmentatie in stedelijkheid en kennis.

Deze korte uitleg over agglomeratievoordelen laat de complexiteit zien van de mechanismen die tot economische ontwikkeling in de regio (in theorie een grotere driehoek voor iedereen) leiden. Hoewel deze focus al opgeld deed voor brede welvaart in zwang kwam, geeft het een aantal belangrijke conclusies. Werkgelegenheid, productiviteit en lonen zijn "oude economie", maar worden vaak als voorwaardenscheppend gezien (ook in de Monitor Leefomgeving wordt dit gesuggereerd). De kwaliteit van (vaste) arbeid is belangrijker voor de regio dan de kwantiteit van (flexibele) arbeid (Manshanden et al., 2024). In brede welvaart is "enge" of oude welvaart dus niet weg; er worden aspecten toegevoegd maar niet weggehaald. Agglomeratievoordelen laten zich veel gelegen liggen aan zowel *people-based* beleid (zich uit-sorterende kenniswerkers, studenten, ondernemers, mensen die participeren op de arbeidsmarkt, geluksbeleving en andere brede welvaartsaspecten van de Zuid-Hollandse inwoners) als aan *place-based* beleid (leefomgeving, stedelijke voorzieningen, clustervorming, specialisaties in diverse topsectoren die profiteren van *matching*, *sharing* en *learning* voordelen, woningbouw, bereikbaarheid, *first-nature* haven en tuinbouw clusters). Vertalend naar de Monitor Leefomgeving bevestigt dit dat beleid gebaat is bij inzichten in zowel de mensgebonden als plaatsgebonden aspecten die invloed hebben op de sortering van talent, bedrijvigheid en ondernemerschap. Heterogeniteit over bevolkingsgroepen en plaatsen binnen de provincie komt weer op als cruciaal als bredewelvaartbeleid effectief wil zijn.

Productiviteit, lonen en banen zijn nog geen brede welvaart; sommige duurzaamheidsaspecten schalen positief mee met steden (innovatie, CO2 per capita), andere schalen sterk negatief op met dichtheid (criminaliteit, congestie). Ook sociale indicatoren zijn vaak een afrijsel met in steden schalende economische groei (Van Oort, 2024). Figuur 2 laat zien waar volgens RaboResearch de productiviteit in Nederlandse regio's het hoogste is. De regio's Amsterdam en Rotterdam springen naar voren, geheel in lijn met de agglomeratietheorie. Hoewel de grootste productiviteitsgroei recentelijk geconcentreerd is rond Eindhoven, is enge welvaart vooral een grootstedelijk thema met gunstige specialisaties.

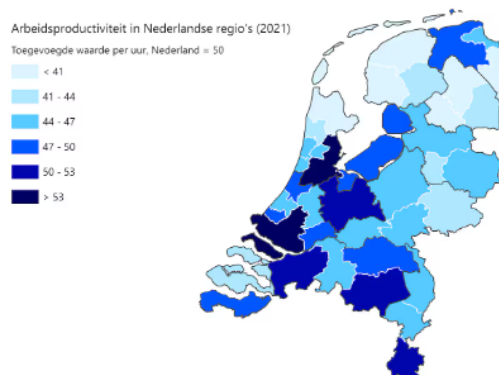
Figuur 2: Productiviteit in Nederlandse regio's (Sander & Raspe, 2024).

Figuur 1: Productiviteit in Nederlandse regio's in 2021

Bron: CBS, bewerking RaboResearch

Figuur 2: Productiviteit in Nederlandse regio's in 2021, bijgesteld voor sectorsamenstelling

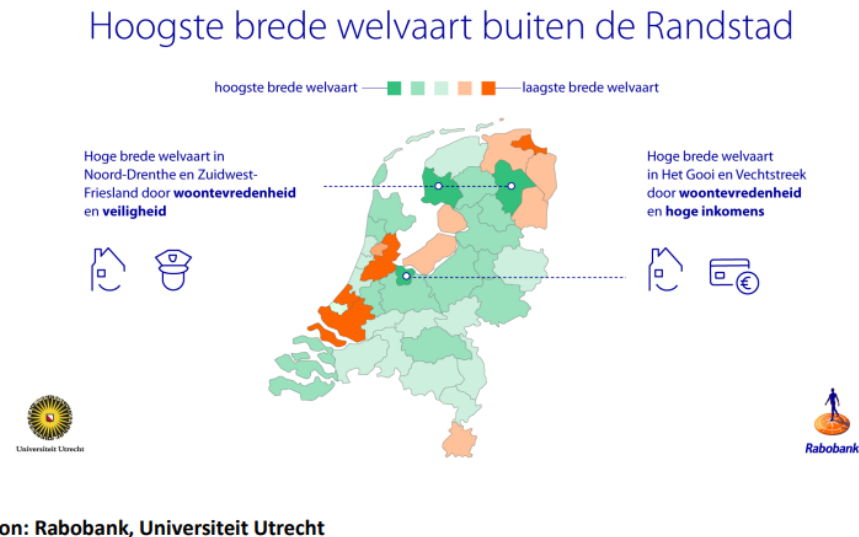

Bron: CBS, bewerking RaboResearch 2024

Maar een groter economisch verdienvermogen correleert met een lage score op brede welvaart! De composiet-indicator van RaboResearch (figuur 3) laat een bijna invers beeld zien van figuur 2 (de Brabantse regio's zijn de uitzondering). "Zuid-Holland is het afvoerputje van brede welvaart in Nederland", betoogt RaboResearch regelmatig. Is dit de afrijsel die vaak wordt gesuggereerd tussen welvaart en welzijn (brede welvaart)? Meer ruimtelijk gedetailleerde studies van het Planbureau voor de Leefomgeving (Thissen et al., 2022; Weterings et al., 2024) suggereren dat het niet zo eenvoudig is als hier voorgesteld. Rotterdam scoort bijvoorbeeld laag op menig brede welvaartsindicator, maar heeft wel toegang tot cruciale aspecten (als groene leefomgeving en voorzieningen) in naburige gemeenten. Hoewel de keuze van indicatoren verschilt tussen studies, verbetert het beeld in de Zuid-Hollandse regio aanzienlijk indien rekening wordt gehouden met die nabijheid (figuur 4). Nabijheid is echter nog niet gelijk aan toegankelijkheid. Wat wel cruciaal is, is om ruimtelijke samenhang (met nabijheid en toegankelijkheid) mee te nemen in een brede welvaartsanalyse (zie ook CPB, 2022, 2023).

Verdienvermogen, positieve (*matching*, *sharing*, *learning* en consumenten) en negatieve externe effecten, sortering van talent – het zijn volgens Mariana Mazzucato (2019, 2022) oude-economie- en achterhaalde begrippen. De externe effecten van sociale (on)gelijkheid en aangetaste duurzaamheid zijn anno 2024 de doelvariabelen geworden in plaats van *collateral damage* van verdienvermogen waarvoor gecompenseerd moet worden. De *true price* (*value*) van brede welvaart, met inachtneming van duurzaamheid en sociale impact hier, nu, later en elders, in producten en diensten is vaak niet bekend (SEB, 2023), laat staan dat we kunnen compenseren voor alle geleden schade bij een focus op verdienvermogen, redeneert zij.

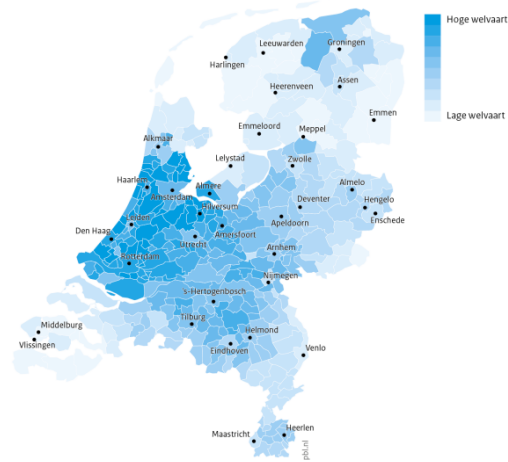
Figuur 3: Brede welvaart in de regio (volgens RaboResearch)

Figuur 4: Brede welvaart in gemeenten en hun omgeving (Thissen & Content, 2022)

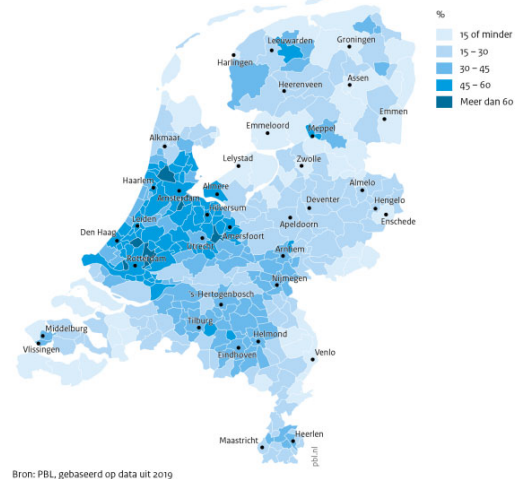
Figuur 1.2

Rangorde brede welvaart in Nederlandse gemeenten, 2019

Figuur 1.3

Aandeel brede welvaart uit de omgeving, 2019

De transities in energie, klimaat (droogte, zeespiegel), arbeid (digitale vaardigheden, verdienstelijking), productie (AI, landbouw), mobiliteit, demografie (vergrijzing, migratie), waardeketens en mainports (reshoring), waar we middenin zitten moeten volgens Mazzucato worden beschouwd als missies, waar ex-ante kostenbaten analyses weinig uithalen. Ook knelpunten in opgaven als de woonopgave, verstelijking en transport zouden meer als missie-investeringen met onzekere opbrengsten moeten worden uitgewerkt. Hier komt meteen het belangrijkste dilemma van brede welvaart naar boven. Als verantwoordelijke voor grootschalige investeringen zijn de Rijksoverheid en regionale overheden namelijk wel *accountable* voor beleid gericht op welvaartscreatie en welvaartsverdeling (CPB & PBL, 2022). Helemaal zonder kostenbaten analyses zal dit niet gaan. Het is belangrijk welke kosten en baten worden meegenomen, en bij wie ze landen. In een democratische samenleving kunnen overheden, luisterend naar de samenleving, bepalen waarin geïnvesteerd wordt. Uit peilingen blijkt echter dat hoewel vrijwel iedereen voor transities, duurzaamheid en inclusie is, het wel “haalbaar en betaalbaar” moet zijn (NRC, 7-9-2021). Hier overheen stappen in missiegedreven beleid is blijkaar ook niet de wens van de samenleving, de meerwaarde moet toch worden aangetoond. Anderzijds beargumenteren velen dat het water inmiddels aan de lippen staat, en dat niet marktfalen, maar potentieel transitiefalen de belangrijkste economische reden voor beleid (Bolhuis, 2023). Een transitie zonder oog voor verdeling zal politiek een heet hangijzer zijn.

Bij grote investeringen is het belangrijk om de meervoudige waardecreatie aan te geven. Niet alleen verdienvermogen, maar ook duurzame en inclusie aspecten. Een voorbeeld is de aanleg van de E-lijn (metro) tussen Rotterdam Slinge en Den Haag Centraal. Uit onderzoek blijkt dat met micro-data over huizenverkopen en reizigersgedrag een aanzienlijke meerwaarde in huizenprijzen geïdentificeerd kan worden die toe te rekenen is aan (het opengaan van) de E-lijn (Rodrigo et al., 2021). Dit is een kwantificering van het monetaire agglomeratie- en netwerkeffect van de investering. Tegelijkertijd is er duidelijk een milieuwade: de metro zit in de spitsuren vol, wat betekent dat veel mensen het openbaar vervoer nemen in plaats van de auto. En er is ook een sociale waarde: werkzoekenden in de twee arbeidsmarktregio's vergroten hun zoekgebied, en vinden ook meer matchingsmogelijkheden (Severijn, 2023; Koning & Fenger, 2019). Deze investering blijkt dus profijtelijk voor alle drie de dimensies van brede welvaart (economie, sociaal, duurzaam). Het aantonen van meervoudige waardecreatie is belangrijk om het draagvlak ervoor te vergroten, en de gedetailleerde data en methoden die tot de beschikking staan van onderzoekers faciliteren dit steeds meer.

In lijn met deze identificatie van (meer)waarde van ruimtelijke investeringen, speelt ook de vraag van verdeling van deze waarde. In de studie van Manshanden et al. (2023) is een belangrijke plaats ingeruimd voor verevening tussen gemeenten en tussen stadsdelen binnen gemeenten indien sprake is van lokale waardecreatie. De directe en indirecte waarde van investeringen in retail, theaters en restaurants in de consumentenstad slaan vaak neer in de binnensteden, terwijl een grotere regio gebruik maakt van deze voorzieningen. Betaalbare woningbouw voor lagere inkomens drukt dan weer op de stedelijke agglomeratiekracht, terwijl suburbane gemeenten zich toeleggen op profijtelijke private woningbouw. De discussie over verevening is een belangrijke voor de verdeling van kosten en opbrengsten bij grote investeringen. Als agglomeratievoordelen en -nadelen schalen met stedelijke omvang, ligt de verdeling van lusten en lasten op tafel (zie figuur 5). Dit is de agglomeratie *governance*, het tweede onderdeel dat voor een grotere koek kan zorgen (meer gericht op het kunnen dan het kennen). Afstemming tussen gemeenten en wijken binnen de regio Zuid-Holland, en tussen portefeuillehouders van verschillende (brede welvaart) thema's over kosten en baten van investeringen kan het draagvlak ook vergroten. Na een discussie over de mogelijke afruilen in brede welvaart gaan we daar dieper op in.

Figuur 5: Brede welvaart in deelregio's van de MRA

Tabel 1. Brede welvaart in de deelregio's van de MRA, 2020

	MRA	Almere-Lelystad	Amstelland-Meerlanden	Amsterdam	Gooi en Vechtstreek	IJmond	Zaanstreek-Waterland	Zuid-Kennemerland
Sociaal								
Duurzaamheid								
Economie								
Relatieve scores ten opzichte van Nederland (Nederland = 1,00), 2020*								
Een hogere score is gunstig in termen van brede welvaart.								
Emissies van fijnstof naar lucht	0,29	0,72	0,68	0,20	0,63	0,11	0,47	0,30
Geregistreerde misdrijven	0,82	0,96	1,02	0,58	1,10	1,18	1,24	0,95
Gemiddelde schuld per huishouden	0,88	0,91	0,78	1,05	0,60	1,04	1,02	0,69
Vrijwilligerswerk	0,90	0,76	0,99	0,86	1,03	0,88	0,90	0,95
Werkloosheid	0,91	0,90	1,00	0,77	1,07	1,09	1,04	1,02
Tevredenheid met vrije tijd	0,97	0,97	1,00	0,93	1,01	1,00	0,99	0,97
Contact met familie, vrienden of bureu	0,97	0,98	1,01	0,96	1,00	1,02	0,95	0,90
Tevredenheid met het leven	0,98	1,02	1,00	0,95	0,98	1,00	1,00	0,99
Arbeidsduur per week	1,00	0,99	0,98	0,98	1,02	1,00	1,00	1,05
Vacaturegraad	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Tevredenheid met reistijd van en naar het werk	1,00	0,98	1,00	1,01	1,00	1,02	1,00	0,98
Levensverwachting bevolking	1,00	1,00	1,02	0,99	1,00	1,00	1,01	1,00
Ervaren gezondheid	1,00	0,96	1,03	1,00	1,04	0,97	0,97	1,04
Nettoarbeidsparticipatie	1,01	1,00	1,03	1,00	1,00	1,01	1,00	1,01
Mediaan besteedbaar inkomen	1,01	1,01	1,10	0,91	1,11	1,04	1,01	1,10
Brutoarbeidsparticipatie	1,01	1,01	1,03	1,02	0,99	1,01	1,00	1,01
Vertrouwen in instituties	1,03	0,95	1,01	1,07	1,08	0,96	0,98	1,04
Vertrouwen in anderen	1,04	0,90	1,02	1,09	1,11	1,00	0,98	1,15
Personen met één of meer langdurige ziekten of aandoeningen	1,06	0,96	1,13	1,12	1,02	0,94	1,00	1,06
Overgewicht	1,09	0,91	1,07	1,26	1,09	0,96	0,98	1,18
Afstand tot basisschool	1,15	1,03	0,92	1,40	1,17	1,17	0,99	1,26
Mediaan vermogen van huishoudens	1,17	0,83	1,73	0,14	2,31	1,28	1,78	2,35
Afstand tot café e.d.	1,22	0,74	0,93	1,86	1,15	1,36	1,01	1,77
Bruto binnenlands product	1,40	0,73	1,91	1,91	0,93	0,75	1,25	0,69
Stikstofuitscheiding landbouw	1,74	2,66	1,66	1,66	1,66	1,66	1,66	1,66
Fosfaatuitscheiding landbouw	2,10	2,63	2,05	2,05	2,05	2,05	2,05	2,05

* De kleurschakeringen geven een indicatie van de mate waarin de score op een brede welvaartsdimensie afwijkt van 1,00, waarbij donkerder blauw een gunstigere en donkerder rood een ongunstigere score t.o.v. Nederland aangeeft.

Bron: CBS (bewerkingen Vrije Universiteit Amsterdam).

Bij waardecreatie en -verdeling kunnen de volgende aanbevelingen worden geïdentificeerd:

1. Agglomeratievoordelen zijn belangrijk voor het laten groeien en de effectiviteit van de regionale economie, en heeft *people-based* en *place-based* onderdelen die belangrijk zijn voor beleid. Houdt rekening met deze twee aanvliegroutes in de regionale ontwikkelingsstrategie en de monitoring.
2. Het vliegwiel van de stedelijke agglomeratie gaat over zaken die ondernemers en werknemers belangrijk blijven vinden: lonen, productiviteit, *matching*, *learning*. Brede welvaart breidt dit uit, maar vervangt het niet. Brede welvaart begrenst het vliegwiel potentieel ook, met een ecologische bovengrens en een inclusieve ondergrens (donut-economie).
3. Beschouw ruimtelijke samenhang tussen gemeenten en wijken in de regio; dit is belangrijk voor de identificatie van brede welvaart spillover effecten.
4. Economische structuurverandering is cruciaal voor veel dimensies in brede welvaart – in termen van sectoren, beroepen en vaardigheden nodig voor een productief bestaan. De monitor moet hier structureel (meer) aandacht aan besteden.
5. Onderken het dilemma van haalbaarheid en betaalbaarheid vooral voor de minst-vermogenden. Dit is belangrijk voor draagvlak voor de noodzakelijke transitie naar een duurzame economie die de instandhouding van een voor mensen geschikt leefmilieu mogelijk maakt en daarmee behoud van welvaart voor toekomstige generaties inwoners van de regio en daarbuiten. Maatschappelijke kostenbaten analyse (MKBA) is blijvend belangrijk als boekhouding. Indien aspecten niet eenduidig kwantitatief kunnen worden benaderd, blijft MKBA belangrijk als denkkader (CPB & PBL, 2022). Effectonderzoek blijft dan nodig, waarbij de monitor een rol kan vervullen.
6. Meervoudige waardecreatie en uitruil van materiële, sociale en ecologische waarde moeten en kunnen steeds meer een plaats hebben in die MKBA en in besluitvorming.
7. Agglomeratiekracht leidt in theorie tot een grotere driehoek voor alle drie de dimensies, echter zonder verdeling en oog voor ecologische grenzen slaat het neer bij een beperkte groep in de samenleving vooral in het hier en nu (en wordt de koek dus niet voor iedereen groter of voor mensen elders en op termijn voor toekomstige generaties juist kleiner). Verevening zit tussen lokale waardecreatie en waardeverdeling, en is belangrijk als agglomeratie *governance*. Inzicht in de waarden (kennen) en *governance* (kunnen) is essentieel voor brede welvaartbeleid.

3.2 Afruilen in de driehoek

Verevening is nodig als niet iedereen hetzelfde profijt heeft van investeringen. Naast het opschalen van de markt in een grotere economie, schalen ook de sociale ongelijkheid en duurzaamheidsproblemen op. Niet alles komt bij dezelfde groepen terecht, en daarom is er reden voor beleid. Er zijn afruilen tussen economie, inclusie en duurzaamheid. Waaruit bestaan die afruilen?

Minder economische groei voor meer duurzaamheid en inclusie: een veel gehoorde beleidsoptie. Ontgroeien (*degrowth*) gaat echter niet gepaard met minder vraag naar producten van een mondiaal krimpende bevolking, integendeel. Ook willen we onze verworvenheden niet zomaar opgeven of ontzeggen aan toekomstige generaties, of bevolking elders (Baarsma 2022). Brengt innovatie het antwoord, zoals Terzi (2022) suggereert? Als er één economie het zich kan veroorloven om te innoveren in groene economie ten koste van minder korte-termijn groei dan is het de Westerse. De opgedane kennis en ontwikkelde innovatieve verdienmodellen kunnen vervolgens worden 'uitgerold' in minder ontwikkelde landen, aldus Terzi. Afgezien van de zo ontstane (bestendigde) afhankelijkheidsrelatie, lijkt wederom het dilemma van haalbaar en betaalbaar in de weg te staan. De tegenargumenten noemt Terzi ook in zijn boek: groei is inherent aan de Westerse neoliberale economie, groei geeft vertrouwen en eigenwaarde, groei blijft nodig om een grotere koek (niet de bestaande) beter te verdelen. "Een wisseling van het economisch systeem lijkt op termijn onomkoopbaar", aldus professor Martin

de Jong in de in-house cursus Brede Welvaart voor de provincie Zuid-Holland, instemmend met een bredere literatuur over de grenzen van het neoliberalisme (Gerstle, 2022). Maar wat zijn alternatieven, en hoe daar te komen?

Voor een discussie over brede welvaart gaat dit momenteel te ver. Wat is er bekend over afruilen binnen het huidige economische systeem? Henri de Groot vat deze goed samen in zijn essay voor de Metropoolregio Amsterdam van 2023 aan de hand van de driehoek in figuur 1. De afruil tussen economische groei versus ongelijkheid staat al lang bekend als de Kuznets curve. In vroege fasen van economische ontwikkeling gaat economische groei samen met meer ongelijkheid. Het is de elite die door besparingen rijker wordt, en investeert in grootkapitaal. Een kleine groep profiteert van de ontstane dynamiek. In latere fasen gaat economische groei samen met meer gelijkheid. Bij verdere ontwikkeling wordt namelijk kennis (menselijk kapitaal) steeds belangrijker, en die is meer gespreid over de werkzame beroepsbevolking. Een middenklasse komt dan op, duidelijk beschreven in Galor (2022). Ondanks deze omgekeerde U-curve, constateren we recentelijk toch een weer toenemende ongelijkheid ondanks hoge individuele kennisniveaus (Pikkety, 2017; Jacobs, 2015; Milanovic, 2018). Ongelijkheid is een van de grootste maatschappelijke opgaven van dit moment, gekoppeld aan economische structuurverandering. In hun advies *Elke Regio Telt* stellen de drie adviesraden Rli, ROB en RVS (2023) dat nationaal beleid in de afgelopen decennia heeft bijgedragen aan de ongelijkheid. Zij roepen het Rijk daarom op de beleidsdiscussie te verleggen van het verder versterken van de economische kerngebieden naar een toekomst met brede welvaart in elke regio van Nederland (Weterings et al., 2024).

In gesprek met professor Martijn van der Steen, één van de opstellers van het advies, komt vooral naar voren dat de raden willen dat de mens meer centraal komt te staan in beleidsvoering. Hoe brede welvaart bij mensen te krijgen, vraagt hij zich af. Tot nu toe migreren mensen veelal naar kansen op meer welvaart, i.e. naar de stad en de Randstad. Economisch is dat efficiënt, een *people-based* perspectief rechtvaardigt dat alleszins. Het draagt ook bij aan de agglomeratievoordelen, door de sortering en opbouw van kritische massa. Maar de adviesraden constateren verdelingen die je niet wilt, noemt sommige zelfs “perverse effecten”. *Place-based* zijn er *left-behind* regio’s (Rodriguez-Pose, 2018; Geurlink et al., 2023). Er is een focus nodig op de breedte van het leven in elke regio in Nederland, en dat vergt een verandering van *governance*. Dit betekent niet per se minder economische investeringen in de Randstad, want daar zijn veel geconcentreerde problemen op sociaal en ecologisch gebied. De raden willen vooral het verlangen overbrengen om dichterbij te komen op wat voor het leven van mensen belangrijk is. De “vraag achter de vraag”, het probleem, is volgens de raden de ongelijkheid in levenskansen. Zowel wie je bent als waar je woont zijn van belang, maar verschillen binnen regio’s zijn veelal groter dan tussen regio’s (Geurlink et al., 2023). Martijn van der Steen benadrukt enkele zaken die we al eerder tegenkwamen: spillover effecten tussen regio’s (een interventie in de ene regio werkt door in andere regio’s), en de noodzaak om breder te kijken dan materiele welvaart. Niet iedere regio heeft behoefte aan dezelfde investeringen; iedere regio knelt anders (De Groot et al., 2023). Is een preciezer instrument nodig, of gaat het om het achterliggende idee? Iets van beide is nodig, aldus Van der Steen. De manier van denken is cruciaal, maar ook politiek bepaald. De maatschappij en de wetenschap moeten wel geacht worden het vermogen te hebben om orde aan te brengen in brede welvaart dimensies en wat regionaal nodig is. En dat moet ook vertaald kunnen worden in MKBA’s, “het denkbare moet ook worden geteld en gemeten”. Van der Steen spreekt ook veelvuldig in termen van afruil en externaliteiten, maar neemt het vooral op voor achtergebleven gebieden. Dit strookt niet meteen met de constatering dat Zuid-Holland de laagste scores op brede welvaart heeft in vrijwel alle monitors, en perifere regio’s daarin juist hoog scoren (zie figuur 3)¹. Naast vliegwielen voor de regionale (en zelfs nationale) economie, kent Zuid-Holland ook de diepste pockets van brede welvaart opgaven (PZH, 2023). *Elke Regio Telt* is dus nog niet eenvoudig te vertalen van kennen naar kunnen in politieke besluitvorming.

¹ De spillover effecten van Thissen et al. (2022) in figuur 4 zijn nog geen gemeengoed in het kennen en kunnen van onderzoek en beleid.

In een boeiende analyse, geven Weterings et al. (2024) aan dat elke regio weliswaar telt, maar niet elke regio weegt even zwaar in de waardecreatie of de probleemanalyse. Zij vragen zich af in hoeverre regionale verschillen in welvaart mogen bestaan. Dit hangt af wat overheden een rechtvaardige verdeling van welvaart over het land vinden. Ze presenteren drie opvattingen (p.4): 1) het maximaliseren van en bijdragen aan de nationale welvaart, 2) het verminderen van verschillen tussen regio's, en 3) in elke regio voldoende welvaart voor iedereen. Als overheden willen streven naar het maximaliseren van welvaart op nationaal niveau, zoals hoofdzakelijk is gedaan in de afgelopen decennia, maar wil voorkomen dat hierdoor buiten de economische kerngebieden de welvaart afneemt, kunnen overheden toevoegen wat in elke regio het gewenste minimumniveau is of hoe groot de verschillen tussen regio's maximaal mogen zijn. Bij "meer gelijk" of "voldoende" wordt het tegengaan van een tekortschietend niveau meer actief aangepakt, en zijn ook regionale en lokale overheden meer betrokken. In tegenstelling tot "meer gelijk" is het bij "voldoende" geen probleem als een regio achterblijft bij andere regio's zolang die regio zich maar boven het minimumniveau van welvaart bevindt. Overheden zijn aan zet als het publieke belang in het geding is, aldus Weterings cs. De studie vervolgt met enkele essentiële vragen: wat is wanneer van publiek belang, wat is per aspect acceptabel of nodig, hoeveel waarde wordt aan die aspecten gehecht, welke afruilen bestaan er tussen aspecten, hoe verschillen de drie dimensies van brede welvaart tussen groepen inwoners? Geen onbekende vragen inmiddels. Overheden wordt geadviseerd om een kwalitatieve duiding te geven van wat zwaarder weegt, iets wat Van der Steen ook al voorzag als een cruciale taak van beleid en onderzoek. Alle beleidssectoren moeten integraal meewerken met de afweging(en), decentrale overheden kunnen specifieke regiokennis beter inbrengen, en bij bovenregionale afstemming is er een rol voor provincie of Rijk. Dit klinkt allemaal bekend, maar er is toch nieuws onder de zon, namelijk het komen tot gewichten in relatie tot welk type ongelijkheidsbeleid wordt nagestreefd (maximaal, meer gelijk, voldoende). Dit is een eerste opgave, die uitstijgt boven de functie van monitor.

De afruil tussen innovatie, technologische ontwikkeling en globalisering versus ongelijkheid is ook een bekende (De Groot, 2023). Stiglitz et. al. (2019) en Collier (2018) schrijven er overtuigend over, aansluitend bij de transitie naar digitalisering en bij economische structuurveranderingen in regio's. Speciale aandacht is er voor middensegment groepen, die ondervinden negatieve arbeidsmarktgevolgen van innovatie (AI) en moeten vrezen voor de waarde van hun competenties en vaardigheden. Structuurveranderingen spelen in iedere regio, overal worden nieuwe dragers van de economie verwacht en gezocht. In landelijke gebieden gaat het om de transformatie van traditionele landbouw naar meer duurzame vormen van landbouw², of naar mogelijk nieuwe maakindustrie en toerisme, in stedelijke gebieden naar verdienstelijking, ICT-toepassingen en creatieve industrie. Maar deze kunnen ook in landelijk gebied een bestaansgrond hebben (Van Oort et al., 2015). Economische structuurverandering bepalen in elke regio veel van de bestaanszekerheid van werknemers in de toekomst, en kan in sommige gevallen vastlopen in een *development trap*, die vrijwel altijd eindigt in uitmigratie en braindrain (Diemer al., 2021). Ook hier speelt de vraag welke mate van (on)gelijkheid nastrevenswaardig is.

De afruil tussen economische groei versus duurzaamheid staat volop in de belangstelling, al sinds de Club van Rome. We hadden het al over de onpraktische aspecten van *degrowth*, uitgelegd in Terzi (2022). Het zit gecompliceerder in elkaar dan een simpele afruil. Michael Porter & Claas van der Linde (1995) introduceerden de comparatieve voordelen theorie, bekend als de Porter-hypothese. Het sluit aan bij de innovatie-theorie van Terzi. Denemarken bijvoorbeeld is met windenergie marktleider, en heeft duurzaamheid tot een groei- en exportsector gemaakt. Het vooroplopen van Westerse landen in duurzame oplossingen die vervolgens kunnen worden geëxporteerd kan op veel meer gebieden. Een belangrijk onderdeel in deze redeneerlijn is dat rijke samenlevingen zich ook meer bewust zijn van de problemen en afruilen, en meer bereid tot investeringen in een

² Eveline van Leeuwen (WUR) beschrijft in haar essay voor Kracht van Oost 2.0 (2021) welke kansen en belemmeringen er bestaan bij een transitie naar een meer circulaire en duurzame vorm van landbouw in Gelderland en Overijssel. Draagvlak en kennis zijn er zeker, maar wet- en regelgeving en 'true-pricing' staan een goede implementatie in de weg (p.87-88). Kleinschalige voedselproductie, agroparken, gemengde corporaties, community networks en futuristische productie (eiwitten en kweekvlees) behoren tot de mogelijkheden. In alle gevallen verschuift de aandacht van economies of scale naar economies of scope.

schoner milieu. Economische groei en duurzaamheid kunnen daarmee wel degelijk samengaan. Maar in het debat gaat het vaker over kwantiteit boven kwaliteit: de eindigheid van de planeet kan geen oneindige groei faciliteren. Groene groei of slimme groei is nog steeds groei, wordt er geredeneerd. Toch moeten de mogelijkheden hiervan beter in zicht komen – Zuid-Holland lijkt er optimaal geschikt voor (Erasmus UPT, 2023). Paul Schenderling (2022) spreekt over selectieve groei: groei is in zichzelf goed noch slecht, maar het gaat er wel om wat er groeit (economie, ecologie, inclusie) en onder welke voorwaarden (van technologie, innovatie, en koppelingen tussen de drie dimensies van welvaart).

De overige afruilen zijn nog complexer in kennen en kunnen. De afruil tussen duurzaamheid versus ongelijkheid wordt ook veelal gezien in het raamwerk van transitie op de arbeidsmarkt: duurzame verdienmodellen vergen veranderende skills en vaardigheden (De Groot, 2023). Er ontstaat weerstand tegen vernieuwing door de middenklasse (die net voet aan de grond krijgt in het neoliberale model) en de onderkant van de arbeidsmarkt. De afruil hier versus elders kent vele schaalniveaus: de Randstad versus andere provincies, stad versus land (Rodríguez-Pose, 2018), nationaal versus internationaal (waardeketens, export van innovatie). Agglomeratievoordeel en *good cooperative governance* vergroten de driehoek, maar niet iedere (deel)regio profiteert daar in zelfde mate van. Verevening lijkt nodig (compenseren-cultuur voor ieder ervaren negatief effect, Hasekamp, 2023), of een investeringsprogramma dat uitgaat van een van de drie vormen van (on)gelijkheid die Weterings et al. (2024) suggereren. De afruil nu versus later is vaak moeilijk te maken, omdat later (nog) onbekend is. Betekent nu krimpen in de driehoek van figuur 1 (minder consumptie) een grotere driehoek later? Kunnen we dat nu inschatten, en kunnen we verwachten dat de overheid daar structureel verantwoord mee omgaat?

Uit deze discussie komt naar voren dat natuurlijk meer gemeten moet worden dan het bruto binnenlands product (BBP) of het regionaal product (BRP). Het maximaliseren van het BBP als doel is een karikatuur (Coyle, 2014) – BBP is nooit bedoeld als maat voor welvaart³. Het was bedoeld om staatsuitgaven na de economische crisis van 1929 te monitoren ten behoeve van de begrotingscyclus van de rijksoverheid – en daarvoor is het nog steeds belangrijk. Economisch betekenisvol zijn ook andere indicatoren, zoals geluksbeleving, gezondheid, veiligheid, en bestaanszekerheid. Dit betekent dat de Monitor Leefomgeving kan worden uitgebreid, liefst gerangschikt op de dimensies economie, duurzaamheid en (on)gelijkheid. Maar meer belangrijk nog zijn de verbanden tussen deze onderdelen van de monitor, de orde en gewichten die ze hebben voor groepen van de bevolking (en de politiek), en daaraan verbonden de invulling van de begrippen economie (*people-based, place-based, internationaal competitief*) ongelijkheid (optimaal, gelijk, genoeg) en duurzaamheid (*degrowth, comparatief, groene groei, slimme groei*). Het gaat over het welzijn van de mensheid – als die ervoor kiest met meer economie en minder duurzaamheid de toekomst in te willen, dan is dat hun keus. Het punt is: verschillende groepen en generaties geven andere gewichten en welzijnsfocus, en staan eerder tegenover dan met elkaar. Iedereen wil aan ander nieuw sociaal contract. Er is geen overeenstemming over het normatieve uitgangspunt dat gekozen moet worden (wat telt waarom zwaarder, nu en hier, elders en later, zie Krznaric 2020). Dat maakt het gewichten geven niet eenvoudig.

³ Layard (2005), Coyle (2014), en Hoekstra (2019) geven een uitstekende uitleg over de (on)zin van het BBP.

Aanbevelingen die voortkomen uit de discussie over afruilen zijn:

1. Als Elke Regio Telt, dan gaat dat ook en vooral over Zuid-Holland: de opgaven voor brede welvaart zijn hier volgens velen het grootst. We zijn er niet alleen met het vliegwiel denken.
2. Het toekennen van gewichten in relatie tot de (on)gelijkheid die wordt nagestreefd (maximaal, gelijk, voldoende) vergt slagkracht, maar kan uiteindelijk leiden tot draagvlak.
3. Kennen we de afruilen specifiek voor (groepen in) Zuid-Holland (in relatie tot Nederland en Europa)? Kunnen deze met behulp van de Monitor data in beeld worden gebracht?
4. Kennen we de comparatieve voordelen in duurzaamheid van Zuid-Holland?
5. Is er al eerder brede welvaart beleid (met gemaakte keuzes over (on)gelijkheid) dat we inmiddels kunnen evalueren?

4. Meer experts over brede welvaart

Met meerdere experts is de discussie over brede welvaart in de provincie besproken. Voor zover niet eerder verwerkt in het essay, worden hun belangrijkste aanbevelingen hier samengevat.

Dr. Larissa van de Lugt (UPT) is haveneconoom, en geïnteresseerd in brede welvaart in relatie tot de haven van Rotterdam. Een position paper (2023) is daarbij het uitgangspunt. Ook een studie naar het innovatievermogen voor verduurzaming in de Rotterdamse haven (Boschma e.a., 2022) is van belang – die duidt op de comparatieve voordelen theorie. Van der Lugt stelt dat brede welvaartsaspecten voorwaardelijk worden voor toekomstige strategische, operationele en praktische keuzen. Zeehavens creëren volgens de position paper een nieuwe maatschappelijke waarde naast de economische en strategische waarde die zij al hebben. Waarden en afruilelementen voorbij de economische worden niet structureel en op eenduidige wijze meegenomen bij investeringsbeslissingen door zowel havenbedrijven als relevante overheden. De vraag die UPT wil oppakken is: welke bijdrage levert de haven aan de maatschappelijke opgaven? De havenrelevante aspecten hier zijn de bijdrage in het leveren van groene energie, bijdragen in de ontwikkeling van circulaire netwerken, het voorzien in leverzekerheid van kritische goederen, en innovatieversnelling en diffusie. Op het gebied van brede welvaart zijn er al diverse algemene monitoren met gekwantificeerde indicatoren; deze zijn echter nog niet toegespitst op zeehavens en hun omgeving. De haven van Rotterdam is wel een ideale testcase voor de uitruilen van brede welvaart, de haven is groot genoeg om verschil te maken voor de regio en voor Nederland.

Het gesprek over brede welvaart in de provincie is ook gevoerd met Joost Kuiper (provincie Overijssel), Michiel Koetsier en Peter Papegaaij (beiden provincie Gelderland). Allen zijn beleidsmedewerkers economie en strategie. In Gelderland en Overijssel worden de dilemma's in de afruilen herkend. Identificatie van meervoudige waardecreatie in investeringen wordt gezien als een goede strategie, maar dit is waarschijnlijk nog niet genoeg voor het grootste probleem in de provincies: ongelijkheid en het onder druk staande verdienvermogen van (delen van de) bevolking. Leefbaarheid en bestaanszekerheid, zeker van werknemers in de herstructurerende landbouw en van praktisch geschoolden, zijn topprioriteit. Begrippen als brede welvaart en de Societal Development Goals worden liever vermeden – het is volgens hen zaak te redeneren vanuit de inwoners en het welzijn van de huidige bevolking; beleid moet concreet aanslaan en tot verandering leiden. Een element wat sterk wordt gevoeld is verder dat van ruimteclaims: ruimte is schaars, voor circulariteit en wonen is veel ruimte nodig bijvoorbeeld, waar blijven de andere economische activiteiten in stedelijk gebied? De relatie met naburige Duitse regio's staat ook op de onderzoek agenda – hoe effectief op samenwerking te opereren? Een krap blijvende arbeidsmarkt en netcongestie hebben ook volle aandacht. Betekent een krappe arbeidsmarkt potentieel een kleinere arbeidsmarkt, met minder vraag naar arbeid door herstructurering in plaats van het steeds naarstig zoeken naar een groter arbeidsaanbod door opleiding, migratie en productiviteitsverbetering (zie ook Kremer et al., 2023)? Precair werk wordt genoemd als belangrijk aandachtspunt. Opgemerkt wordt ook dat "de economie het gewoon doet", ruimte en transitie van het landelijk gebied zijn de bottlenecks momenteel. Nieuw onderzoek zou moeten gaan over brede welvaart (wat burgers in Oost beweegt), ruimte en het buitenland.

Professor Martijn Burger legt zich toe op het meten van geluk. Hij gebruikt daarbij veel het vier-kwadranten model van Ruud Veenhoven (figuur 6). Kwaliteit van leven zit in condities voor een goed leven of uitkomsten van een goed leven (verticale as), en is voor personen intern van belang (subjectief), en als context (extern, objectief). Geluk is het kwadrant life-satisfactie: het is een uitkomst van een goed leven, en is persoonlijk. Liveability daarentegen is een voorwaarde voor een goed leven. Vaak op buurt en familieniveau. De vier kwadranten zijn anders in meting (persoonlijk geluk wordt zelfs gedeeltelijk bepaald door genen, of in-het-moment extase als Feyenoord wint), en ook anders voor beleid. Condities en contexten zijn eenvoudiger ex-ante te onderscheiden, en zijn objectiever te bepalen. Er blijken wel degelijk buurteffecten te bestaan als wordt gecontroleerd voor persoonlijke sorteringseffecten indien mensen wordt gevraagd naar hun geluk niveau in het leven (Burger et al., 2017). Wat mensen gelukkig maakt, of wat geluk bedreigt, kan zo eenduidig worden gecategoriseerd. Martijn stelt zelfs dat kan worden gestuurd op geluk. Gezondheid is volgens hem één van de meest cruciale onderdelen van geluk, naast de mogelijkheid om zelf keuzes te maken in het leven. Hoewel er veel dashboards zijn voor

brede welvaart en geluk, waarschuwt Martijn hoe daar mee om te gaan. Naast gemiddelden adviseert hij ook spreiding van variabelen te tonen en te interpreteren. Deelgroepen hebben andere determinanten van geluk, en moeten zoveel mogelijk apart worden onderzocht.

Figuur 6: Vier kwaliteiten van leven (Veenhoven, 2002).

	External (context)	Internal (personal)
Life conditions	Liveability	Life-ability
Life outcomes	Utility	Life-satisfaction

Veenhoven, R. (2000). The four qualities of life. *Journal of Happiness Studies* 1(1), 1-39.

Professoren Arwin van Buuren en Menno Fenger zijn hoogleraar Bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Ook zij zijn nieuwsgierig naar het begrip brede welvaart, en vooral hoe de overheid het begrip kan vertalen naar beleid voor het publieke belang. Volgens Van Buuren staat de huidige manier van sturen en bestaande instituties brede welvaart in de weg. In alle lage van publiek bestuur is een sterke focus op afgebakende taken, opgesplitst naar beleidsvelden. De reflex bij beleidsmakers is om vraagstukken die breder moeten worden gezien, terug te vertalen naar bestaande structuren, mechanismen en instrumenten. Governance moet zich volgens hem aanpassen, omdat “je gaat erover of niet” de dood in de pot is. We gaan allemaal over transities, het is transdisciplinair, de opgaven kunnen niet worden opgelost in een enkel beleidsveld. Het is terecht dat het beleid vraagt om concrete metingen en indicatoren (vergelijk prof. Van der Steen), maar men moet dat niet alleen betrekken op het onderdeel waar men net verantwoordelijk voor is. Ontwerp gericht onderzoek hoe beleidsmatig de verbreding te verkrijgen die brede welvaart nodig heeft, is volgens Van Buuren en Fenger de grootste uitdaging. Stel dat we wel alles zouden kennen, dan kunnen we nog niets met het huidige systeem van verantwoordelijkheden. Bovendien kennen we nog niet alles; een deel van het kennen is ook hoe bestuur en beleid werkt. Integraliteit, ontschotten, over bestuursperioden heen durven plannen en investeren – de hoogleraren vellen een hard oordeel. Als de wil tot integraliteit er niet is, houdt het brede welvaart denken op. Onderzoek dat wordt voorgestaan: wat staat brede welvaart interventies in de weg, hoe kan het bestuurskundige discours worden vereenvoudigd zodat daadwerkelijk wordt ontschot, kunnen studenten al in hun studietijd meer integrale verantwoordelijkheid worden bijgebracht (“Impact at the Core”), wat is nodig voor interfacultair (universiteit) of beleidsthema overstijgend teamwerk?

Dr. Bas Karreman, director of engagement bij de Erasmus School of Economics, sluit aan bij deze redeneerlijn, maar vraagt naast integraliteit aandacht voor ook kleinere, identificeerbare onderzoeksvragen die de heterogeniteit van bevolkings- en bedrijvengroepen adresseert. Op nationaal niveau houden Gijsbert Borgman (BZK, Nota Ruimte) en Sjoerd van Dommelen (EZK) zich bezig met het kennen en kunnen van brede welvaart. Zij onderkennen het belang van brede welvaart, maar worstelen met praktisch alle vragen die we in dit essay onszelf ook stelden. Wat het leefomgevingsbeleid bevordert of juist belemmert, is een centrale vraag die beiden hebben (Rli, 2023). Meetbaarheid en identificatie zijn belangrijke aspecten bij EZK, uitvoeringsgerichtheid bij BZK.

Aanbevelingen die voortkomen uit de gesprekken zijn:

1. Gebruik de haven als testcase voor de afruilen in brede welvaart, ze is er groot en divers genoeg voor.
2. Kennen we de strategieën van *green firms*, koplopers in duurzaamheid? Hoe kan MKB meegaan in de innovatie, als ze daar zelf weinig organisatiekracht voor hebben?
3. Schaarste ruimte is een belangrijk agendapunt voor de Monitor en beleid.
4. Bij blijvende schaarste op de arbeidsmarkt, kan minder vraag (verschuivend naar meer productieve sectoren en beroepen) een oplossing zijn in plaats van een groter aanbod van werknemers?
5. Geluk is een belangrijk onderdeel van brede welvaart. Uitsplitsing naar persoonlijk/context en voorwaarde/uitkomsten variabelen is nuttig voor het bepalen van aansluitend beleid.
6. Is een bestuurskundige thermometer mogelijk die aangeeft wat brede welvaart als beleidsveld in de weg staat (kennen)?
7. Welke bestuurskundige ontwerpen zijn mogelijk om dit op te lossen (kunnen)?
8. Gebruik in de monitor ook indicatoren voor veerkracht (na schokken) van diverse groepen in de samenleving. De bestaanszekerheid van kwetsbaren staat met het toenemende aantal schokken in de samenleving (Covid-19, oorlogen, klimaatverandering) steeds meer onder druk.

5. Aanbevelingen en onderzoeksagenda

De provincie Zuid-Holland vatte de brede welvaartdimensie eerder samen in drie dimensies (PZH, 2023): 1. Dichtbij en bereikbaar (voorwaarde); 2. Veerkrachtige leefomgeving (voorwaarde); 3. Samen en hecht (voorwaarde en uitkomst). Uitkomsten van kwaliteit van leven kunnen hierin veel meer aandacht krijgen, maar het maakt (subjectieve) meting en interpretatie ook veel moeilijker. In dit essay ging het over dilemma's die brede welvaart (dat wat mensen in Zuid-Holland waarderen) in de weg staan, zowel in termen van kennis ("kennen") en beleidsruimte ("kunnen"): a) ondanks sympathie voor duurzaamheid en inclusie, blijft betaalbaarheid onvermoeid belangrijk, ook dat is wat mensen willen; b) bottlenecks in woningvoorraad, bereikbaarheid en de arbeidsmarkt eisen altijd op korte termijn investeringen en budget op terwijl lange termijn doelen worden veronachtzaamd; c) composiet indicatoren, zoals die van de Rabobank over brede welvaart, zijn populair maar verbergen heterogeniteit in bevolkings- en bedrijvengroepen, zijn normatief in de weging van indicatoren, missen een interpretatie van afruilen, missen interregionale samenhangen, en zeggen nog niets over het beleidskennend; d) oude welvaart, productiviteit, lonen, bestaanszekerheid zijn niet weg – sterker, ze maken integraal onderdeel uit van brede welvaart; e) verandering is meer gebaat bij evolutie dan bij revolutie als het gaat om draagvlak, maar dit leidt ook meer tot een claimcultuur dan tot missies die transitie nu eenmaal blijken te zijn. In het concept van de X-curve van transitie, neergezet door Drift (2022) voor circulaire economie, wordt uitgelegd dat een transitie wordt gekenmerkt door veranderingen in drie aspecten: cultureel (gedeelde normen en waarden, idealen), structuur (institutionele setting, regels, kennisinfrastructuur, economische structuur, technologische structuur) en werkwijzen (routines, gedrag, acties). Daarbij geldt voor brede welvaart dat een groot deel van wie dit aangaat niet wordt gehoord in peilingen nu: de toekomstige generaties of mensen elders tellen vaak niet mee in huidige afweging van bijvoorbeeld het leefmilieu. Waarderingen hier en nu, later en elders zijn dus primair belangrijk voor brede welvaart, maar de informatie asymmetrie is groot. De Monitor Leefomgeving heeft de potentie hierin voor Zuid-Holland meer structureel leidend te zijn, maar daarvoor zijn uitbreidingen en toepassingen noodzakelijk.

Ten eerste is meer detail nodig van de indicatoren: voor wie gelden ze specifiek? Door de huidige monitor langs te lopen met de dilemma's in het hoofd, kwamen we tot de aanbevelingen om de indicatoren naar heterogeniteit van bevolkingsgroepen en typen gebieden in de provincie (gemeenten, wijken) te verdiepen om groep- en gebied specifieke inzichten te maken. Hierbij is de spreiding van indicatoren net zo, zo niet interessanter dan gemiddelde en trend.

Ten tweede bevelen we aan om betekenisvolle nieuwe indicatoren toe te voegen aan de monitor, zoals geluk (uitgesplitst naar de te meten en zo mogelijk beïnvloeden vier kwadranten *liveability*, *utility*, *life-ability* en *life-satisfaction*), beroepen (automatisering), vaardigheden, sectoren (verdienstelijken), segregatie, en economische structuurveranderingen. Deze aspecten beïnvloeden de bestaanszekerheid van mensen, wat een belangrijk onderdeel is van brede welvaart. Hierbij is onderscheid in objectieve/subjectieve indicatoren van geluk enerzijds, en naar individueel/context afhankelijkheid anderzijds belangrijk. Deze vier kwadranten vergen elk een ander type beleid. Een focus op agglomeratievoordelen is belangrijk voor het potentieel groter maken van de regionale economie, en dat heeft *people-based* en *place-based* onderdelen die belangrijk zijn voor beleid.

Ten derde is meer identificerend onderzoek nodig met de indicatoren van de monitor. Kunnen we causale relaties identificeren over relaties tussen onderdelen van de monitor, kunnen we aangeven welke onderdelen dan rand-voorwaardelijk zijn, en welke het gevolg van brede welvaart (beleid). Daarmee wordt de signalerende monitor ook geschikt als analysemiddel voor oplossingen. Hierbij is belangrijk om te bepalen waar welk type beleid aanhaakt in de monitor.

Ten vierde is vanwege het belang van de afruilen en synergie in de drie dimensies, een aanbeveling om in de monitor in plaats van fysiek en maatschappelijk domein, onderscheid te gaan maken in economie,

duurzaamheid, inclusie. Dit sluit beter aan bij de dilemma's van brede welvaart en de problemen waar brede welvaart iets over wil zeggen.

Ten vijfde is een verbreding van de interpretatie van agglomeratievoordelen belangrijk. Het vliegwiel van de stedelijke agglomeratie gaat over zaken die ondernemers en werknemers belangrijk blijven vinden: lonen, productiviteit, *matching*, *learning*. Brede welvaart breidt dit uit, maar vervangt het niet. Ruimtelijke samenhang tussen gemeenten en wijken in de regio moeten ook worden meegenomen in analyses; dit is belangrijk voor de identificatie van brede welvaart spillover effecten. Economische structuurverandering is cruciaal voor veel dimensies in brede welvaart – in termen van sectoren, beroepen en vaardigheden nodig voor een productief bestaan. De monitor moet hier structureel (meer) aandacht aan besteden.

Ten zesde zitten waardecreatie en waarde verdeling in de kern van (brede) welvaart, maar geld alleen maakt niet gelukkig. Monetarisering zegt daarom niet alles over welvaart. Maar het dilemma van haalbaarheid en betaalbaarheid moet wel onderkend worden. Dit is belangrijk voor de inwoners van de regio. Maatschappelijke kostenbaten analyse (MKBA) is blijvend belangrijk als boekhouding. Indien aspecten niet eenduidig kwantitatief kunnen worden benaderd, blijft MKB belangrijk als denkkader (CPB & PBL, 2022). Effectonderzoek blijft dan nodig, waarbij de monitor een rol kan vervullen. Meervoudige waardecreatie moet en kan steeds meer een plaats hebben in die MKBA en in besluitvorming. Verevening zit tussen lokale waardecreatie en waardeverdeling, en is belangrijk als agglomeratie *governance*. Inzicht in de waarden (kennen) en *governance* (kunnen) is essentieel voor brede welvaartbeleid.

Tenslotte is, als Elke Regio Telt, is dat vooral ook van toepassing op Zuid-Holland: de opgaven voor brede welvaart zijn hier volgens velen het grootst. We zijn er niet alleen met het vliegwiel denken. Duurzaamheid en ongelijkheid zijn cruciale dimensies van investeringen in Zuid-Holland. Het toekennen van gewichten in relatie tot de (on)gelijkheid die wordt nagestreefd (maximaal, gelijk, voldoende) vergt slagkracht, maar kan uiteindelijk leiden tot draagvlak. Een onderzoeksagenda moet zich richten op de vraag welke afruilen specifiek voor (groepen in) Zuid-Holland (in relatie tot Nederland en Europa) belangrijk zijn, en of we die met behulp van de Monitor data in beeld kunnen brengen. Onderzoek naar de strategieën van *green firms*, koplopers in duurzaamheid, en hoe MKB kan meegaan in de innovatie als ze daar zelf weinig organisatiekracht voor hebben, is ook belangrijk. En herhalend van het vorige punt: een bestuurskundige thermometer die aangeeft wat brede welvaart als beleidsveld in de weg staat (kennen) is nuttig: welke bestuurskundige ontwerpen zijn mogelijk om dit op te lossen (kunnen)?

Literatuur

- Ahlfeldt, G. M., & E. Pietrostefani (2019). "The economic effects of density: a synthesis". *Journal of Urban Economics*, 111, 93-107.
- Baarsma, B. (2022), *Groene groei. Over de (on)zin van economische groei*. Amsterdam: Uitgeverij Pluim.
- Bolhuis, W. (2023), "Beleidseconomen moeten weten wat transitiefalen is". *Economische Statistische Berichten* 109(431): 136-139.
- Boschma, R., F. van Oort, J. van Haaren, M. Streng, R. van Houwelingen & P.A. Balland (2022), "Innovatiekansen in de Rotterdamse haven. Een onderzoek naar het innovatie ecosysteem in de Rotterdamse havenregio en kansrijke technologieën voor vernieuwing". Rotterdam: Smartport.
- Burger, M., M. Hendriks, G. Marlet, F. van Oort, R. Ponds & C. van Woerkens (2017), "De geluksatlas". In: *Atlas voor Gemeenten 2017*: 11-28.
- Collier, P. (2018), *The future of capitalism: facing the new anxieties*. London: Penguin.
- Coyle, D. (2014), *GDP: a brief but affectionate history*. Princeton: University Press.
- CPB (2022), "Brede welvaart: het CPB voorbij het BBP". Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2023), "Brede welvaart en integrale gebiedsontwikkeling: vijf lessen". Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB & PBL (2022), "Maatschappelijke kostenbaten analyse en brede welvaart; een aanvulling op de Algemene MKBA-leidraad". Den Haag: Centraal Planbureau.
- Galor, O. (2022), *The journey of humanity: the origins of wealth and inequality*. London: The Bodley Head.
- De Groot, H. (2023), "Brede welvaart voor de Metropoolregio Amsterdam. Een analytisch kader voor fundamentele afruilen en keuzes". MRA Beleidsdossier 2023/1.
- De Groot, H., L. Vedboer & M. Steijn (2023), "Elke regio knelt anders. Accentverschillen tussen stad en platteland nodig bij investeren in publieke voorzieningen". Den Haag: Platform31.
- De la Rocca, J, Puga, D (2017). Learning by working in big cities. *Review of Economic Studies* 84(1): 106-142.
- Diemer, A., S. Iammarino, A. Rodriguez-Pose & M. Storper (2021), "The regional development trap in Europe". *Economic Geography* 98(5): 487-509.
- Donovan, S., De Graaff, T., De Groot, H., Koopmans, C. (2022). Unravelling urban advantages. A meta-analysis of agglomeration economies. *Journal of Economic Surveys*, 12543.
- Erasmus UPT (2023), "Waarde van zeehavens. Hoe de energietransitie het strategisch denken over de waarde van zeehavens verandert". Position paper.
- Gerstle, G. (2022), *The rise and fall of the neoliberal order*. Oxford: University Press.
- Geurlink, B. & E. Miltenburg (2023), "Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland". Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hasekamp, P. (2023), "Van investeren en verdelen komt de winst". Elsevier Weekblad 79(26): 56-62.
- Hoekstra, R. (2019), *Replacing GDP by 2030: towards a common language for the well-being and sustainability community*. Cambridge: University Press.
- Horlings, E. & J.P. Smits (2019), "Conceptueel kader voor een regionale monitor brede welvaart". Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Jacobs, B. (2015), *De prijs van gelijkheid*. Amsterdam: Prometheus.
- Koning, J. & M. Fenger (2019), "Grotere baankansen bij goede vervoersinfrastructuur". *Economische Verkenning Rotterdam 2019*.
- Kremer, J., G. Muskee, B. Kok & M. Imandt (2023), "De oplossing voor langdurige krapte is minder arbeidsvraag". *Economische Statistische Berichten* 108(4826): 484-486.
- Krznaric, R. (2020), *The good ancestor. How to think long term in a short-term world*. London: W.H. Allen.
- Layard, R. (2005), *Happiness: lessons from a new science*. London: Penguin.
- Van Leeuwen, E. (2021), "Circulaire voedselsystemen in Oost-Nederland". In: *Kracht van Oost*, pp. 86-89.
- Manshanden, W., H. de Groot & F. van Oort (2023), "Naar een grootstedelijk convenant. Advies Verstedelijkingsconcept 2050 MRA". Rotterdam: NEO, VU & EUR.
- Manshanden, W. & F. van Oort (2022), "Zuid-Holland verdient beter. Kwaliteit voor kwantiteit in de Groeiagenda Zuid-Holland ten tijde van geopolitieke en maatschappelijke dynamiek". Rotterdam: NEO Observatory & EUR.
- Manshanden, W. & F. van Oort (2024), "Het macro-economisch beeld van de economie en de arbeidsmarkt". In: *Economische Verkenning Rotterdam 2024*, pp. 7-24.
- Mazzucato, M. (2019), *The value of everything*. London: Penguin.
- Mazzucato, M. (2022), *Mission Economy. A moonshot guide to changing capitalism*. London: Penguin.
- McCann, P., Van Oort, F.G. (2019). Theories of agglomeration and regional economic growth: a historical review. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.). *Handbook of Regional Growth and Development Theories*. Revised and extended second edition. Cheltenham, Edward Elgar, 6-23.
- Milanovic, B. (2018), *Global inequality. A new approach for the age of globalization*. Amsterdam: Athenaeum.
- Van Oort, F.G. (2024), "Bridging scaling with agglomeration economies". Chapter in: Luca d'Acci (ed.), *Urban Scaling*. London: Routledge.
- Van Oort, F., A. Weterings, L. Nedelkoska & F. Neffke (2015), "Ruimte geven aan economische vernieuwing. Arbeidsmobiliteit en skill-gerelateerdheid in Nederlandse regio's". Den Haag: Ministerie van I&M.
- Ouwehand, W., Van Oort, F.G., Cortinovis, N. (2022). "Spatial structure and productivity in European regions". *Regional Studies*, 56(1), 48-62.

- Peelen, G.J. (1988), Kennen en kunnen. Ontwikkelingen in het economisch denken en doen, 1948-1988. In gesprek met J. Zijlstra, J. Tinbergen, B. Goudzwaard en R. Lubbers. Utrecht: Samson.
- Piketty, T. (2017), *Capital in the twenty-first century*. New York: The Belknap Press.
- Porter, M.E. & C. van der Linde (1995). "Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship." *Journal of Economic Perspectives*, 9 (4): 97-118.
- PZH (2023), "Brede welvaart – kompas in tijden van keuzes. Wat vind je als samenleving waardevol en hoe maak je dan transparante keuzes?". Den Haag: Provincie Zuid-Holland (powerpoint).
- Raworth, K. (2018), *Doughnut economics. Seven ways to think like a 21st economist*. London: Random House.
- Rli (2023), "De uitvoering aan zet", Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Rli, ROB & RVS (2023), *Elke regio telt! Een nieuwe aanpak van verschillen tussen regio's*. Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Rodrigo, J., F. van Oort & E. Terlien (2021), "Waardestijging van woningvoorraad door Randstadrail". *Economische Verkenning Rotterdam 2021*: 74-77.
- Rodriguez-Pose A. (2018), "The revenge of the places that don't matter (and what to do about it)". *Cambridge Journal of Regions, Economy & Society* 11(1): 189-209.
- Rotmans, J. (2023), *De perfecte storm. Op zoek naar een nieuwe balans*. Amsterdam: De Geus.
- Sander, F.J. & O. Raspe (2024), "Structureel regionaal-economisch beleid nodig". Rabo-Research, 3 april 2024.
- Schenderling, P., (2022), *Er is leven na de groei. Hoe we onze toekomst realistisch veilig stellen*. Amsterdam: Bot Uitgevers.
- SEB (2023), "De uitdagingen van transitie. Economie en bedrijfskunde - wetenschap voor duurzame welvaart". Decanen Sector Economie en Bedrijfskunde.
- Severijn, A. (2023), "From transit to transformation: how light-rail is driving gentrification". Master thesis, Erasmus School of Economics.
- Steijn, M., Koster, H., Van Oort, F.G. (2022). "The dynamics of industry agglomeration: evidence from 44 years of co-agglomeration patterns". *Journal of Urban Economics*, 130, 103456.
- Stern, N., J. Stiglitz & Charlotte Taylor (2022), "The economics of immense risk, urgent action and radical change: towards new approaches to the economics of climate change". *Journal of Economics Methodology* 29(3): 181-216.
- Stiglitz, J.E., J.P. Fitoussi & M. Durand (2019), *Measuring what counts. The global movement of well-being*. New York: The New Press.
- Terzi, A. (2022), *Growth for good. Reshaping capitalism to save humanity from climate catastrophe*. Harvard: University Press.

Thissen, M. & J. Content (2022), "Brede welvaart in Nederlandse gemeenten. Een verkennende studie naar regio-specifieke waardering van aspecten van brede welvaart". Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

De Voogd, J. & R. Cuperus (2021), *Atlas van afgehaakt Nederland: over buitenstaanders en gevestigden*. Den Haag: Kennis Openbaar Bestuur.

Weterings, A., M. van der Staak, D. Snellen & M. Thissen (2024), *Brede welvaart in elke regio. Voor welke keuzes staat het rijk?* Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Personen waarmee brede welvaart is bediscussieerd voor dit essay:

1. Gijsbert Borgman, Senior Beleidsmedewerker Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
2. Prof. Martijn Burger, hoogleraar Economics of Happiness Studies, Open Universiteit Heerlen en Erasmus Universiteit Rotterdam.
3. Prof. Arwin van Buuren, hoogleraar Bestuurskunde, Erasmus Universiteit Rotterdam.
4. Sjoerd van Dommelen, Senior Beleidsmedewerker Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.
5. Prof. Menno Fenger, hoogleraar Bestuurskunde, Erasmus Universiteit Rotterdam.
6. Prof. Henri de Groot, hoogleraar Regionaal Economische Dynamiek, Vrije Universiteit Amsterdam.
7. Prof. Martin de Jong, directeur Erasmus Initiative "Dynamics of Inclusive Prosperity", hoogleraar Erasmus Universiteit Rotterdam.
8. Dr. Bas Karreman, Director of Engagement, Erasmus School of Economics, Erasmus Universiteit Rotterdam.
9. Michiel Koetsier, Strategisch Economisch Adviseur provincie Gelderland.
10. Joost Kuiper, Strategisch Economisch Adviseur provincie Overijssel.
11. Dr. Larissa van der Lugt, directeur Urban, Port and Transport Economics BV, Erasmus Universiteit Rotterdam.
12. Dr. Walter Manshanden, directeur Neo Observatory.
13. Peter Papegaaij, Strategisch Economisch Adviseur provincie Gelderland.
14. Prof. Martijn van der Steen, Raad voor Volksgezondheid en Samenleving en Erasmus Universiteit Rotterdam.